

POTUNGĀUE TĀNAKI PA'ANGA HŪ MAI MO E TUTE'

Misini Faka'ata Uta

Sisitemi Faka'ilekitulōnika ki hono lekooti 'o e fakatau

Tukuhau Faka'ilekitulōnika

Loli Koniteina Faka'ata Uta

FAKAMATALA FAKATA‘U

TA‘U FAKAPA‘ANGA 2022/2023

Fakahū atu 'o e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute Ta'u Fakapa'anga 2022/23

Mr. Michael Cokanasiga
'Ofisa Pule Ngāue 'o e Potungāue
Tānaki Pa'anga Hū Mai moe Tute'

Mr. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā 'o e Potungāue Tānaki
Pa'anga Hū Mai moe Tute'

KANOTOHI

NGAAHI LEA FAKANOUNOU	4
TALAMU‘AKI	5
KO E POTUNGĀUE TĀNAKI PA‘ANGA HŪ MAI MO E TUTE’	6
KO E TIMI PULE	9
FAKAHOKO FATONGIA ‘A E POTUNGĀUE	10
TAKI NGĀUE MO E FALE‘I	10
TOKANGAEKINA ‘O E KAU NGĀUE	11
Tepile 1: Kau Ngāue	11
Tepile 2: Fehikitaki ‘a e Kau ngāue	11
Founga Pule‘i ‘o e Fakahoko Ngāue	Error! Bookmark not defined.
PULE‘I ‘O E TAUHITOHI MO E NGĀUE FAKA-PA‘ANGA	13
Tepile 4: TA‘U FAKAPA‘ANGA 22/23 FAKAMATALA KI HE NGAAHI FAKAMOLE	13
Tepile 5: TA‘U FAKAPA‘ANGA 22/23 TĀNAKI PA‘ANGA HŪ MAI	13
VA‘A FAKAHOKO NGĀUE ‘A E TUKUHAU	18
VA‘A TAUHI KI HE LAO TUKUHAU MO E FAKALAKALAKA	18
VA‘A ‘O E NGAAHI PISINISI LALAHİ	19
VA‘A NGĀUE FAKAKOMĒSIALE	20
VA‘A NGĀUE KI HE FEFAKATAU‘AKI	20
VA‘A NGĀUE PULE‘I ‘O E KAU‘ĀFONUA	21
Tēpile 6: Lahi ‘o e Koloa na‘e Faka‘aonga‘i	21
Tepile 7: Lahi ‘o e ngaahi vakapuna mo e kau pasese hū mai	22
Tepile 8 : Lahi ‘o e ngaahi vakatahi na‘e tu‘uta mai pea fai ‘a e ngāue kiai	22
MAKAMAILE MAHU‘INGA	23
SISITEMI FAKA‘ILEKITULONIKA KI HONO LEKOOTI ‘O E FAKATAU [ESRS]	23
SISITEMI FAKA‘OTOMETIKI KI HONO TĀNAKI ‘O E FAKAMATALA FAKA-KASITOMU [ASYCUDA]	24
UIKE TUKUHAU 2022	25
‘IUNITI KI HONO TOKANGA‘I ‘O E KULĪ FAKATOTOLO (K9)	27
KAU MĒMIPA HEILALA PALATINIUME	28
NGAAHI POLE ‘I HE TA‘U FAKAPA‘ANGA 2022/23	29
FAKAMA‘OPO‘OPO	30
MANATU MELIE	32

NGAAHI LEA FAKANOUNOU

AEO: Me'a Ngāue Faka'ekonomika kuo Fakamafai'i

AMP: Palani Fakata'u ki hono Pule'i 'o e Ngāue

ASYCUDA: Sisiteni Faka'otometiki ki hono tanaki 'o e Fakamatala Faka-Kasitomu

CEO: 'Ofsa Pule Ngāue

CMS: Sisitemi Pule'i 'o e Ngāue Faka-Kasitomu

CSD: Va'a Fakahoko Ngāue 'a e Tukuhau

CT: Tukuhau Ngāue'aki

ESRS: Sisitemi Faka'ilekitulonika ki hono Lekooti 'o e Fakatau

E-TAX: Founa Faka'ilekitulonika 'o e Tukuhau

FY: Ta'u Fakapa'anga

HODs: Kau Taki 'o e ngaahi Va'a

HTHH: Hunga Tonga Hunga Ha'apai

HS: Polokalama Fakakasitomu Fakamamani Lahi

ICT: Ngaahi Fakamatala, Fetu'utaki mo e Tekinolosia

iEPA: Aleapau Fakataimi mo e ngaahi Hoa Ngāue Faka'ekonomika

K9: 'luniti ki hono Tokanga'i 'o e KULĪ FAKATOTOLO

LPG: Kasa Feime'atokoni

LTD: Va'a 'o e Ngaahi Pisini Lalahi

MCC: Senita Fehokotaki'anga Fakavaha'a Fonua

MDAs: Ngaahi Potungāue mo e Ngaahi Fakaofonga

MORC: Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute

MTED: Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika

M&E: Vakai'i mo Fakafuofua'i

NEMC: Kosilio Fakafonua ki hono Pule'i 'o e 'Atakai

No.: Fika

NTFPC: Komiti Fakafonua ki hono Fakafaingofua'i 'o e Fefakatau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni

OSS: Feitu'u Ngāue Faka-Kasitomu

PDDP: Polokama ki he Fanga Kulii Fakatotolo 'a e Pasifiki

PIFS: Fakataha'anga Faka-Sekelitali 'a e Pasifiki

PMS: Founa Pule'i 'o e Fakahoko Ngāue

PPIU: 'luniti Fakahoko Ngāue 'a e Aleapau 'a e Pasifiki ki he Va Faka'ekonomika mo hono Fakalakalaka

PACER Aleapau 'a e Pasifiki ki he Va Faka'ekonomika mo hono fakalakalaka

PSC: Komisoni 'a e Kau Ngāue Faka-Pule'anga

RMS: Sisitemi ki hono Pule'i 'o e Tānaki Pa'anga Hū Mai

RoO: Tu'unga 'o e fakakalakalasi 'o e ngaahi koloa

SPC: Fakataha'anga Faka-Sekelitali 'a e Komuniti 'a e ngaahi Fonua 'o e Pasifiki

TGC: Komiti Fefakatau'aki 'o e ngaahi Koloa

TIN: Fika Faka-Tukuhau

WCO: Kautaha Fakamamani lahi 'a e Kasitomu

WTO: Kautaha Fefakatau'aki Fakamamani lahi

TALAMU'AKI

Na'e fakamo'oni'i 'i he Ta'u Faka-Pa'anga 2022 -2023 'a e tupulahi, neongo 'a e fehangahangai mo e ngaahi ha'aha'a 'o e puna 'a e mo'unga afi HTHH pehē ki he ola kovi 'o e KOVITI-19. Na'e palani ai 'a e Potungāue ke hu'ufataha 'e ne tokanga' ki he ngāue'aki 'o e ngaahi me'a ngāue fakatekinolosia mo e ngāue fakatefito ki hono vakai'i 'o e matavaivai, pea fakatokanga'i 'a e fietauhi tu'utu'uni 'a e kau totongi tukuhau'.

Mei Siulai 1, 2022 ki Sanuali 6, 2023, 'i he kei tataki 'a e 'Ofisa Pule Ngāue mālōlō, Tangata'eiki ko Kelemete Vahe, na'e 'iai 'a e ngaahi sitepu mahu'inga na'e kamata'i ki he fakalelei mo e fakalakalaka 'a e Potungāue fakalukufua. Ko e ngaahi me'afua ni, na'e fu'u mahu'inga 'aupito ki hono fakapapau'i 'e matu'uaki 'e he Potungāue 'a e ngaahi fakatamaki fakanatula' pehē ki ha ngaahi mahaki faka'auha. 'I Sanuali 9, 2023 na'e 'iai 'a e liliu 'i he fatongia faka-Taki' ko hono fetongi 'e Michael Cokanasiga 'a Kelemete Vahe 'i he fatongia 'Ofisa Pule Ngāue'.

Ko e taumu'a 'a e Potungāue 'i he Palani Fakata'u lolotonga na'e fakapapau'i na'e ma'u, na'e fokotu'u mai 'e he 'Ofisa Pule Ngāue lolotonga' 'a e tokanga-taha ki he ola lelei mo e lavame'a 'o e fakahokongāue' 'aki hano toe fakalelei'i 'o e founa ngāue', fakatokanga'i 'a e ngaahi koloa ke fakafetaulaki mo e fiema'u 'a e kau totongi tukuhau' pea mo e ngaahi hoa ngāue foki pea ke fakapapau'i 'oku 'ata ki tu'a 'a e fai-tu'utu'uni' 'i hono fokotu'u ha ngaahi fakahinohino ngāue mo ha me'a ngāue taau ki hono tokangaekina mo hono sivi'i.

Ko e ngaahi lavame'a Faka-Pa'anga mo e fakahokongāue 'a e Potungāue' ki he vaha'a taimi ko 'eni' na'a ne fakahaa'i mai 'a e tuiaki mo e ngāue fakataha 'a e kau ngāue'. Na'e a'usia foki 'ehe Potungāue' ha ola Faka-Pa'anga kafakafa mei he patiseti na'e fuofua 'omai 'a ia ko e pa'anga 'e \$243 miliona 'a ia na'e lava hano tānaki mai 'a e pa'anga hū mai 'e \$273 miliona 'a ia na'e hulu 'aki ha pa'anga 'e \$30 miliona. Tānaki atu ki ai mo ha ngaahi makamaile mahu'inga na'e fokotu'u kau ki ai mo hono kamata'i 'i Fepueli 27, 2023 'a e Sisitemi Faka'otometiki ki hono tānaki 'o e Fakamatala Faka-Kasitomu (ASYCUDA), fokotu'u 'o e fuofua 'iuniti K9, toe hiki'i hake 'a e tu'unga 'o e Founa Faka'ilekitulonika 'o e Tukuhau mo hono fakamalohi'i 'o e ngāue'aki 'o e Sisitemi Faka'ilekitulonika ki hono Lekooti 'o e Fakatau (ESRS) mo e hono ngaahi tu'utu'uni 2022.

'I he lipooti' ni 'e lava 'a e ngaahi kupu fekau'aki ke nau ma'u 'a hono fakaikiiki 'o e ngaahi fakakaukau 'i he 'emau palani, 'a e ngaahi lavame'a fakapa'anga mo e fakahokongāue 'i he ngaahi ta'u ki mu'a.

'I hono aofangatuku, 'oku 'oatu 'a e fakamālō mo e loto hounga'ia mei he Potungāue' ki he kotoa 'o e ngaahi kupu fekau'aki 'i he ngaahi tokoni mo e poupou kotoa, 'e hokohoko atu ai pe 'e mau fakahoko homau lelei taha' 'i he kupu kotoa 'o 'emau fakahokofatongia'.

KO E POTUNGĀUE TĀNAKI PA‘ANGA HŪ MAI MO E TUTE’

‘Oku fakahoko ‘e he Potungāue Tānaki Pa‘anga Hū Mai mo e Tute’ ha fatongia mātu‘aki fu‘u mahu‘inga ki he Fonua’. ‘Oku ne tokangaekina mo fakapapau‘i ‘oku tauhi pau ki he ongo Lao Tukuhau mo e Tute’ pea mo e ngaahi Tu‘utu‘uni’. ‘Oku kau atu foki ki ai mo hono tokangaekina ‘o e ngaahi faingata‘a, ‘ai mo e ngaahi fakahinohino ki he kau totongi tukuhau’ mo e kau fefakatau‘aki mo ha ngaahi ngāue ‘oku fiema’u ki ha ni‘ihi ‘oku ‘ikai ke nau muimui ki he ngaahi lao’ mo e tu‘utu‘uni’. Ko honau fatongia ‘i he tu‘unga ko‘eni’ ke tauhi ‘a e taau mo e totonu ‘a e sistemi faka‘ekonomika’ ki he Tonga kotoa. Ko e tolu‘i fatongia tefito ‘o e Potungāue:

- i. **Tānaki Pa‘anga Hū Mai:** Ko e taumu‘a tefito heni ke fakapapau‘i ‘oku lelei ‘a e founa ngāue mo tafe lelei mai ‘a e pa‘anga hū mai’. Na‘e to ‘a e fakamamafa ‘a e Potungāue ‘i he Ta‘u Faka-Pa‘anga ko ‘eni’ ki he Tukuhau Ngāue‘aki fakalotofonua’ ‘o fou ‘i he poloseki Sisitemi Faka‘ilekitulonika ki hono Lekooti ‘o e Fakatau’ (ESRS). Na‘e toe fai ha tānaki ivi ke fakalongomo‘ui ‘a e pule‘i ‘o e ngaahi mo‘ua’ mo e tānaki’ ‘i he tukuhau’ mo e tute’. Fakataha mo ia’ ko hono tokangaekina mo fakapapau‘i ‘a e founa ngāue mapule‘i lelei ‘a e ngaahi faka‘atā faka-Kasitomu ‘i loto ‘i he Kasitomu’ ke fakalahi ‘a e ‘ata ki tu‘a mo e taliui.
- ii. **Malu‘i ‘o e Kau‘āfonua:** ‘Oku kau ‘eni ‘i he tu‘utu‘uni mahu‘inga ‘a e Potungāue ke fakapapau‘i ‘a e malu ‘a e Kau‘āfonua ‘o e fonua’ mo e ngaahi ngāue ta‘e fakalao’. Ke tatau mo e palani ngāue fakafonua ki he ngaahi faito‘o kona tapu’ mo e ngaahi palani tatau mo ia na‘e fa‘u ke fakakakato ‘a e ngaahi tu‘utu‘uni ko ia’. Ko me‘a ke fakatokanga‘i ko hono fakamālohia ‘a e ivi faka-fakatotolo faka-Kasitomu, faka‘ilonga‘i ‘a e hiki hake mahu‘inga ‘a ‘etau potopoto‘i ngāue’. Tānaki atu ki ai mo hono fokotu‘u ‘o e ‘iuniti ki he kulī fakatotolo faka-Kasitomu pea mo e fokotu‘u kakato ‘a e ngaahi me‘angāue faka-faka‘ata ki he fakahoko ngāue ke matu‘aki fakapapau‘i ‘a ‘etau ngāue faka-fakatotolo mo e me‘angae fakainisipekita.
- iii. **Tokoni‘i ‘o e fefakatau‘aki fakavaha‘apule‘anga:** ‘Oku ngāue longomo‘ui ‘a e Potungāue’ ke lele ‘i matangi mo tu‘uaki ‘a e ngaahi founa fefakatau‘aki fakavaha‘apule‘anga’. Ko e tokanga ‘a e Ta‘u Faka-Pa‘anga ko ‘eni’ ke fokotu‘u ‘a e Sisitemi Faka‘otometiki ki hono tānaki ‘o e Fakamatala Faka-Kasitomu (ASYCUDA) mo fakalelei‘i ‘a e founa ngāue faka-Kasitomu. Tānaki atu ki ai mo e polokalama Ngāue Faka‘ekonomika kuo Fakamafai‘i (AEO) ke faka‘ai‘ai ‘a ngaahi hoa ngāue falala‘anga mo e ngaahi founa ngāue ‘oku toe falala‘angaange. Ko ‘etau fetukutuku ki he Polokalama Faka-Kasitomu Fakamamani Lahi 2022 mo hono toe vakai‘i fakamaatoato ‘o e ngaahi faka‘atā faka-Kasitomu ke ne toe fakalelei‘i ‘a e ngaahi me‘afua ki hono fakafaingofua‘i ‘o e fefakatau‘aki

Fakakātoa, kuo tukupā ‘a e Potungāue’ ki hono ngaahi fatongia kuo tukufalala ki ai ‘e hoko ia ko e tu‘umalie‘anga ‘o e fonua’, malu ange pea mo to e potupotu tatau ‘a e ngāue faka‘ekonomika ma‘ae Fonua’.

Ngaahi Tefito'i Taumu'a

Visone:

- ❖ Ke hoko ko e Potungāue lelei taha 'eni 'i he ngaahi
Potungāue kotoa 'a e Pule'anga

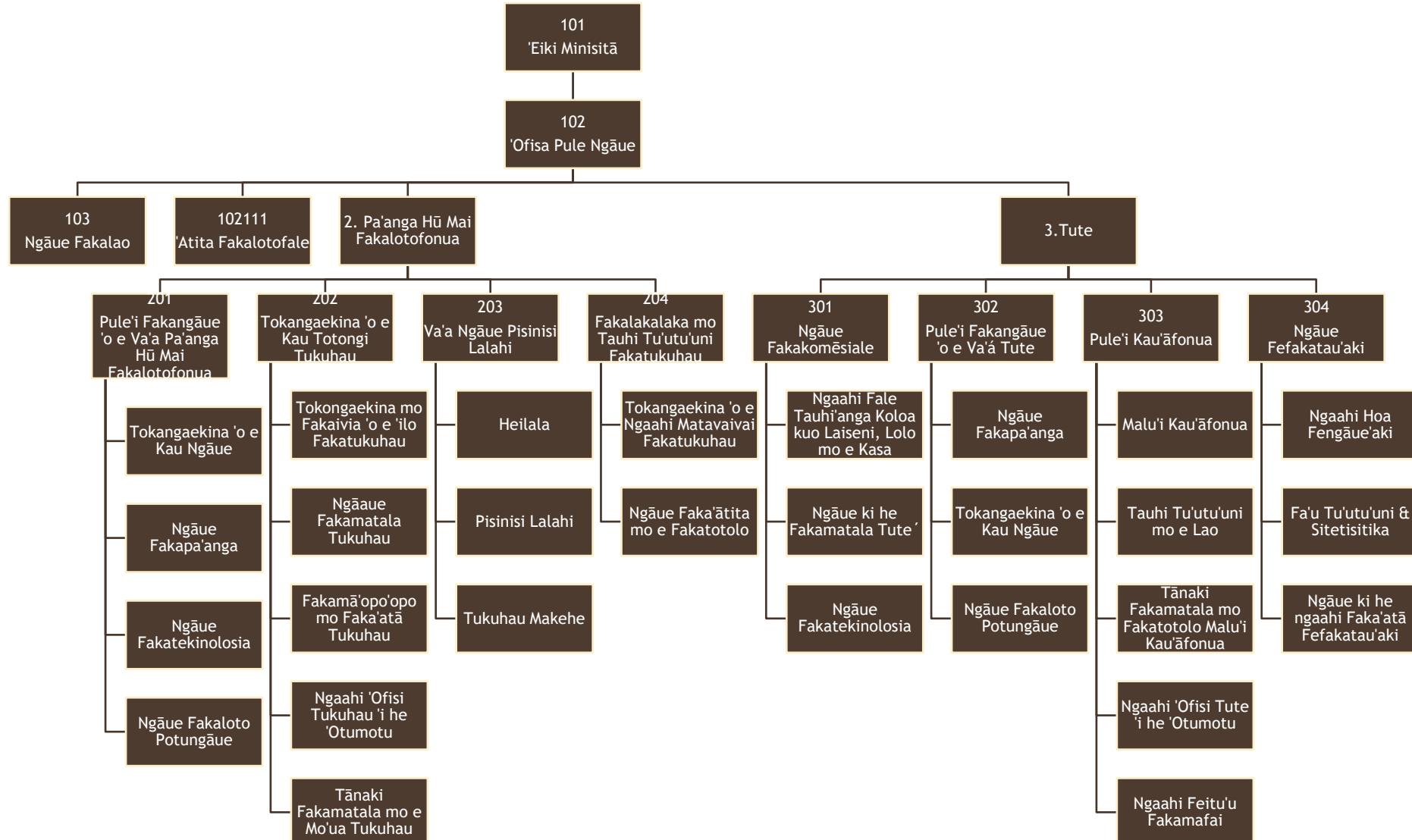
Misiona:

- ❖ Ke fokotu'u pea paotoloaki 'a e founiga ngāue faka-pofesinale ma'olunga taha pea mo ha vā fengaue'aki lelei mo e ngaahi kupu fekau'aki.

- ❖ Potupotu Tatau
- ❖ Faka'apa'apa
- ❖ 'Ata ki Tu'a
- ❖ Tali Fatongia
- ❖ Anga totonu
- ❖ Tukupā
- ❖ Faitotonu
- ❖ Taliui
- ❖ Taki Lelei

'Ulungaanga Ngāue:

TA'U FAKAPA'ANGA 2022/23: FA'UNGA PULE FAKANGĀUE 'A E POTUNGĀUE

KO E TIMI PULE

Mr. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā

Mr. Michael Cokanasiga
'Ofisa Pule Ngāue

Ms. Mele Mangisi
Tokoni Pule Ngāue
Va'a Ngāue Fakalao

Mr. Maamaloa Fotofili
Tokoni Pule Ngāue- Va'a
Pule'i Fakangāue 'a e
Potungāue

Mr. Tevita Heimuli
Tokoni Pule Ngāue - Va'a
Fakahoko Ngāue 'a e
Tukuhau

Mr. Taniela Sila
Tokoni Pule Ngāue - Va'a
'o e ngaahi Pisini Lalahi

Mrs. Pipiena Tanaki
Tokoni Pule Ngāue -
Va'a tauhi ki he lao
Tukuhau mo e
Fakalakalaka

Mr. Sau Niulala
Tokoni Pule Ngāue - Va'a
Pule'i 'o e Kau'āfonua

Mr. Veimau Fe'aomoeata
Tokoni Pule Ngāue le'ole'o -
Va'a Ngāue ki he Fefakatau'aki

Mr. Loseti Mahe
Tokoni Pule Ngāue - Va'a
Fetu'utaki, ngaahi Fakamatala
mo e Tekinolosia

FAKAHOKO FATONGIA 'A E POTUNGĀUE

TAKI NGĀUE MO E FALE'I

Na'e fakamamafa'i 'e he polokalama ko 'eni 'a e ngaahi lavame'a mo e ngaahi tokoni mahu'inga na'e fai 'e he 'Ofisi 'o e Minisitā, 'Ofisi 'o e Pule Ngāue, Timi Ngāue Faka-Lao mo e tafa'aki 'a e 'Ātitā Fakaloto Tale lolotonga 'a e Ta'u Fakapa'anga 2022-2023.

'I he malumalu 'o e tataki 'a e 'Ofisi 'o e Minisitā mo e 'Ofisa Pule Ngāue', na'e fakamo'oni 'a e Potungāue ki he ola lelei 'a e fakalakalaka 'o e ngaahi sisitemi fo'ou na'e fokotu'u. 'Oku fakatokanga'i 'i he ngaahi me'a ni 'a e Sisitemi Faka'otometiki ki hono tānaki 'o e Fakamatala Faka-Kasitomu' (ASYCUDA), Sisitemi Faka'ilekitulonika ki hono Lekooti 'o e Fakatau' (ESRS), pea mo hono fokotu'u 'o e ngaahi misini sivi uta mo e sikena ke fakapapau'i 'oku lahi ange 'a e malu mo lelei ki Uafu mo Mala'e Vakapuna. Hili e fakalakalaka mahu'inga na'e fai 'i he konga 'uluaki 'o e Ta'u Faka-Pa'anga , mei Sanuali - 'Epeleli 2023, na'e fakahoko ai 'e he 'Ofisa Pule Ngāue 'o e Potungāue mo 'ene timi', hano toe vakai'i mahino 'a e Palani Ngāue Fakata'u 'a e Potungāue mo e Patiseti ki he Ta'u Faka-Pa'anga 'e tolu (3) hoko mai pea fakahu ki he 'Ofisi 'o e Palemia'.

Na'e 'ikai 'iai ha taha te ne tataki 'a e Va'a Ngāue Faka-Lao mei Siulai 2022 ki Novema 2022 he na'e kau atu 'a e 'Ofisa Tānaki Pa'anga Hū Mai Lao Pule ki he ako ke ne fakakakato 'a hono Tipiloma Faka-Polofesinale 'i he Ngāue Fakalao'. Ko e Tokoni Pule Ngāue Ki he Ngāue Faka-Lao na'e kamata Ngāue ia 'i Nōvema 2022 pea toki foki mai 'a e 'Ofisa Tānaki Pa'anga Hū Mai Pule ki he Ngāue Faka-Lao 'i Sanuali 2023. Na'a ne hū ai pe ki he Fakamaau'anga Lahi 'a Tonga' 'i Ma'asi 2023. Na'e fakahaa'i ai pe 'e he Va'a Ngāue Faka-Lao 'a 'enau tukupā ke hakeaki'i 'a e tu'unga ma'olunga 'o e tauhi 'o e Ngaahi lao' mo tukuatu 'a e 'ilo fakalao. Lolotonga 'a e Ta'u Faka-Pa'anga' na'e fakahoko ai 'e he timi' ha ngaahi polokalama 'e fa (4) ki he kau Fakafofonga Tukuhau', ke fakapapau'i 'oku nau maheni mo e ngaahi fatongia faka-Tukuhau'. Na'a nau malava foki 'o tokanga'i lelei 'a e ngaahi ngāue faka-Fakamaau'anga. Fakataha mo ia ko 'enau tuku taimi ki hono toe vakai'i pēseti 100 hono fokotu'u 'o e ngaahi Tu'utu'uni', Ngāue malohi 100% ki hono toe vakai'i 'a e ngaahi keisi faka'ātita na'e fehu'ia 'i loto 'i he 'aho 'e 60 pea 100% 'a hono toe vakai'i 'o e ngaahi kole totongi fakafoki na'e fehu'ia 'i loto 'i he 'aho 'e 30. Na'e te'eki pe ke 'iai ha tangi ki he Fakamaau'anga Faka-Tukuhau' 'i he ngaahi tu'utu'uni na'e fai 'e he Potungāue'.

Ko e Va'a 'Ātitā Fakalotofale' ko e va'a fo'ou 'aupito ia pea na'e te'eki 'i ai ha va'a pehē ka ko hono fokotu'u' na'e 'asi mai 'a e ngāue fakataki na'e makehe atu. 'I loto 'i he mahina 'e 6 na'e fakanofo ki ai ha toko taha ke ne 'Ulu ki he Va'a ko ia' na'e lava 100% hano fa'u 'o e Palani 'Ātitā Fakata'u (AMP) ki he Ta'u Faka-Pa'anga 2022/2023 pea 80% 'a hono fakalakalaka mo toe vakai'i 'a e Tohi Faka-'Ātitā (Audit Manual), aleapau faka'ātita mo e 'atakai faka'ātita. Kaekehe na'e hili 'a e māhina 'e 6 na'e te'eki ai ke lava 'o fai ha Ngāue faka'ātita. Na'e hoko 'eni koe'ahi' he na'e hiki fakalotofale 'a e tokotaha ni ki he Va'a Pule'i Fakangāue 'o e Tukuhau 'ai na'a ne hoko ai ko e tokoni lahi ki he 'Ulu 'o e Va'a ko ia 'i he'ene Tataki 'a e 'luniti Tauhi Tohi, Tokanga'i mo e Tokangaekina e kau Ngāue mo e Ngāue Faka-'Ofisi. Ko e nga'unu ko 'eni na'e makatu'unga ia 'i he ma'u vāhenga mālōlō 'a e Taki 'i he tafa'aki faka tauhitohi 'i he 1 Sanuali 2023 mo e fakafisi 'a e Taki 'i he tafa'aki Ngāue faka'ofisi 'i Novema 7, 2022.

Ko e ngaahi lavame'a kotoa 'oku ha 'i 'olunga' ko e fakamo'oni ia ki he 'osikiavelenga, longo mo'ui mo e matu'uaki 'e he timi 'a e kau taki' mo 'enau fale'i 'aia na'a nau tu'uhokohoko 'i he fakahoko fatongia 'o tatau ai pe 'i he uhouhonga 'o e ngaahi pole mo e feliliuaki'.

TOKANGAEKINA 'O E KAU NGĀUE

Ko e uho 'o e Potungāue 'oku 'i he Va'a Tokangaekina 'o e Kau Ngāue 'aia 'oku nau 'osikiavelenga hono fakapapau'i 'oku lele lelei 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungāue' 'aki 'ene mata'i koloa mahu'inga: ko e KAU NGĀUE. Ko e Tepile 1 'i lalo 'oku ne 'omai ha Ngaahi fika fakahoa 'a e tokolahi 'o e kau Ngāue 'i he ngaahi lakanga takitaha 'i he hili 'a e Ta'u Faka-Pa'anga 2022 mo e 2023.

Tepile 1: Kau Ngāue

Kau ngāue	Siune 2022	Siune 2023
Kau ngāue tu'uma'u	194	192
Kau ngāue lau 'aho	19	32
Ngaahi lakanga 'ata	28	24
FAKAKĀTOA	241	248

Tānaki atu kiai, 'oku tau vakai'i fakalelei mo lekooti 'a e taukei mo e ngaahi liliu 'i he'etau ngaue'anga. 'Oku 'omi 'e he Tepile 2 'i lalo' 'a e fakaikiiki ki he fehikitahi 'a e kau ngāue 'i he ta'u fakapa'anga'. 'Oku fakataha kotoa ki ai 'a e kau ngāue fo'ou, hiki ki ha lakanga ma'olunga 'i ha potungāue kehe, hiki ki ha lakanga ma'olunga fakaloto 'apingāue, fakafisi, ma'u vāhenga mālōlō, mālōlō 'i he 'uhinga fakafalemahaki mo e pēkia 'i he fakahokongāue. 'Ikai ke ngata pe hono 'omai 'a e ngaahi fakamatala ki he natula 'o e ngaahi liliu 'i he ngāue'anga' ka 'oku toe tokoni foki 'i he palani moe founiga ngāue 'i he kaha'u ke fakapapau'i 'oku hokohoko atu 'etau ngāue mo fakalakalaka 'a e ngaahi tokoni ke tokangaekina 'a e kau ngāue'.

Tepile 2: Fehikitaki 'a e Kau ngāue

Fa'ahinga fehikitaki 'a e Kau ngāue	Sune 2022	Sune 2023
Fokotu'u fo'ou	16	6
Hiki ki ha feitu'u & Hiki hake	2	2
Hiki hake fakalotofale	22	14
Ma'u vahenga mālolo	2	4
Fakafisi	6	5
Pekia he fakahoko fatongia	3	2
Mālōlō mei he ngāue 'i ha 'uhinga fakafaito'o	-	1

Founga Pule'i 'o e Fakahoko Ngāue

Ko e Me'afua 'o e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue fakapule'anga (PMS) ko ha me'angāue mahu'inga ia 'i he Potungāue', 'a ia na'e fokotu'utu'u 'e he Komisoni 'a e kau ngāue fakapule'anga (PSC) ke fakafuofua'i, tataki, mo fakalelei'i hono fakahoko 'a e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue'. 'Oku hoko ia ko ha fa'unga fokotu'utu'u 'oku ne fakafehokotaki 'a e ngaahi taumu'a fakafo'ituitui mo e ngaahi taumu'a 'a e Potungāue, 'o paotoloaki mo hokohoko atu ai pe 'a e ngāue ki he lelei taha. 'I he ngaahi fakamatala angamaheni, vakai'i 'o e ngāue, mo e ngaahi ngāue fakalakalaka, 'oku fakapapau'i ai he PMS hono faka'ai'ai pe 'etau kau ngāue ke fenāpasi mo e visone mo e ngaahi taumu'a 'a e Potungāue.

Ke toe mahinoange 'a e anga hono fakalakalaka'i mo e fakahoko fatongia 'a e timi', ko e tepile hoko' 'oku he fakahoa mo vakai'i 'a e ola 'o e PMS kiate kinautolu na'a lava ke kau kakato ki ai 'i he Ta'u Faka-Pa'anga 2020/21 mo e 2021/2022. Ko e fakahoa ko 'eni' 'oku tau lava ai ke tau sioloto atu ki ha ngaahi 'elia 'e lava ke tupu, faingamālie ki ha fakalakalaka ka ko hono fakakātoa ko e ola lelei ange ai 'a 'etau fakahoko fatongia. 'A ia 'oku tonu ke fakatokanga'i ko e ola 'o e Founga Pule'i 'o e Fakahoko Ngāue (PMS) ki he Ta'u Faka-Pa'anga 2023 'oku kei fakatatali ke fakapapau'i mai mei he Potungāue ki he Kau Ngāue Fakapule'anga 'i he Ta'u Faka-Pa'anga 2023/24.

Tepile 3: Ola 'o e Founga Pule'i 'o e Fakahoko Ngāue 'a e Potungāue (PMS)

	FY 20/21	FY 21/22
Kau ngāue Kakato		
Lahi 'a e kau ngāue na'e pēseta 'e 5	13	23
Tukuhau	12	7
Kasitomu	1	16
Lahi 'a e kau ngāue na'e pēseta 'e 3	74	69
Tukuhau	41	26
Kasitomu	33	43
Lahi 'a e kau ngāue na'e pēseta 'e 1.5	68	34
Tukuhau	19	22
Kasitomu	49	12
FAKAKĀTOA	155	126

PULE'I 'O E TAUHITOHI MO E NGĀUE FAKA-PA'ANGA

Ko e Va'a Tauhitohi mo e ngāue Faka-Pa'anga' ko e taha ia he ngaahi pou mahu'inga 'a e Potungāue 'aki 'enau fakapapau'i 'a e fatongia Faka-Pa'anga mo e ngaahi palani Faka-Pa'anga. Ke toe mahinoange mo toe maama ange 'a e fuafatongia Faka-Pa'anga. Ko e ngaahi tēpile 'i lalo' 'oku' ne 'omai 'a e fakamatala fakaikiki 'a e ngaahi fakamole na'e fakahoko mo e ngaahi pa'anga hū mai na'e tānaki 'e he Potungāue ki he Ta'u Faka-Pa'anga 2022/23.

Tepile 4: TA'U FAKAPA'ANGA 22/23 FAKAMATALA KI HE NGAAHI FAKAMOLE

Ngaahi Fakamole	Patiseti (\$)	Fakmole (\$)
Kau Ngāue Tu'uma'u	6,235,200	4,912,284
Kau Ngāue Lau'aho	346,100	286,440
Fefononga'aki mo Fetu'utaki	344,200	188,955
Tauhi mo Fakalele Ngāue	1,152,500	1,047,718
Totongi Koloa mo Ngāue	2,758,400	3,689,100
Me'a'ofa Fakangāue mo e 'Inasi	10,000	-
Ngaahi Koloa	195,800	462,388
Fakakātoa 'o e Fakamole	\$11,042,200	\$10,586,884

Tepile 5: TA'U FAKAPA'ANGA 22/23 TĀNAKI PA'ANGA HŪ MAI

Ma'u'anga Pa'anga	Patiseti (\$)	Tānaki Totonu (\$)	HULU/NOUNOU	FAKAMATALA FAKAMA'ALA'ALA
Tukuhau Vāhenga - Pule'anga	8,534,000	9,519,194	985,194	Ko e 'avalisi 'o e Tukuhau vāhenga 'a e Pule'anga \$700k+ - \$800k+ ki he mahina, kaekehe hili 'a e vahe atu 'o e PMS 'o e Ta'u Fakapa'anga 21/22, Hiki 'a e Tukuhau vāhenga 'a e Pule'anga ki he 'avalisi ki he \$1m+ ki he mahina.
Tukuhau Vahenaga -Kau Ngāue Ta'efakapule'anga	11,289,800	10,874,560	(415,240)	Konga lahi 'o e ngaahi pisinisi na'e 'ikai ke nau ngae'aki 'a e tukuhau fo'ou na'e fokotu'u 'ihe FY21/22, 'a ia na'a nau totongi tukuhau lahi ange 'i hono faka'aonga'l 'a e tukuhau motu'a o iku ki he totongi fakafoki 'amui ange.
Tukuhau Ngaahi Pisini Iiki	1,000,000	960,801	(39,199)	Koe lahi taha 'o e ngaahi pisinisi iiki na'e uesia kinautolu mei he hili 'a e HTHH mo e koviti-19 pea na'e 'ikai ke toe ngae' 'a e ngaahi pisinisi koe'uh i koe lahi ange 'a e mole.
Tukuhau Ngaahi Pisini Lalahi	14,328,900	23,031,274	8,702,678	Fakalakalaka 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga mo

				<i>e sekitoa fetu'utaki koe'uh i ko e 'alu hake 'a e fiema'u mei ha kakai lolotonga e taimi mohu pole ko 'eni.</i>
Tukuhau Ta'ofi (Kau Nifo Fonua)	1,000,000	594,034	(405,966)	<i>Ko e me'a ko e tu'uni 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga ke ta'ofi 'a e fakahupa'anga taimi loloa.</i>
Tukuhau Ta'ofi ('Ikai ke Nifo Fonua)	8,000,000	9,670,563	1,670,563	<i>Ko e ongo ta'u 'e ua ki mu'a na'e fakamu'omu'a ai 'a hono faka ivia 'a e polokalamafaka'ilo atu mo e ngaahi talatalanoa mo e fakamalohi'i 'o e ngaue'aki 'a e ngaahi fakamatala mei tu'a ke toe vakai'i 'aki 'a hono fakafuofua'i ha toe pa'anga hu mai makehe mei he kau totongi tukuhau.</i>
Tukuhau Ngāue'aki -Fakalotofonua	23,505,800	24,242,724	736,924	<i>Ko e taha 'a e elia ke fakamu'omu'a 'I he Ta'u Fakapa'anga 22/23 ko hono fkamalohi'i 'o e tu'utu'u ki he ngāue'aki 'o e Sisitemi Faka'ilekitulonika ki hono Lekooti 'o e Fakatau (ESRS) 'aia na'e kamata ngaue'aki 'i Siulai 2022.</i>
Ngaahi Mo'ua Tukuhau kuo Totongi (Ngaahi Pisinisi liki)	4,000,000	3,315,935	(684,065)	<i>Ko e ngaahi tu'utu'uni fakalotofale 'a e Potungaue ki he tanaki mo'ua 'i he fakaakeake mei he koviti-19, ngaahi totongi fakakongokonga, ngaahi totongi tautea na'e to'o mo e Faka'ataa Fakatukuhau.</i>
Ngaahi Mo'ua Tukuhau kuo Totongi (Tukuhau Ngāue'aki)	2,500,000	1,212,913	(1,287,087)	
Ngaahi Tute 'i he Koloa Hū Mai (Ngaahi Pisinisi)	22,868,900	25,426,886	2,557,986	<i>Uesia faka mamani lahi 'a e hiki 'o totongi koloa mo e hiki hake 'a e lahi 'a e ngaahi uta fakakomesiale/ngaahi koniteina fakataumu'a fakapisinisi ki he fakaakeake mei he koviti-19 'a ia na'a ne uesia 'a e hiki 'a e totoni tute.</i>

Ngaahi Tute 'I he Koloa Hu Mai (Pule'anga)	417,100	392,182	(24,918)	Holo mo e hū koloa 'a e Pule'anga
Tukuhau Ngāue'aki 'I he Koloa Hu Mai	79,403,200	100,971,045	21,567,845	Tu'unga 'i he ma'olunga 'a e totongi feleti mei tu'a pule'anga mo e Ngaahi faka'ataa faka-Kasitomu koe'uhī ko e puna 'a e mo'unga afi HTHH mo e 'osi 'a e koviti -19.
Tukuhau Ngaāue'aki Pule'anga	1,200,000	1,916,344	716,344	Holo mo e hū koloa 'a e Pule'anga
Tute Ekisia	63,382,500	60,222,317	(3,160,183)	Holo 'a e fiema'u ki he koloa ekisia hange ko 'eni Kava malohi koe'uhī ko e fakangatangata 'a e koviti 19.
Tute 'Ekisia - Pule'anga	1,000	1,370	370	Hiki hake 'ae hū mai 'o e ngaahi koloa 'ekisia (me'alele)
Totongi Ngāue Vaka	400,400	428,570	28,170	Faka'ataa 'a e puna fakavaha'apule'anga, fie ma'u ha ngaahi tokoni pea ko hono ola na'e tanaki ai ha ngaahi totongi kehe.
Totongi Ngāue Fakatute	400,000	584,431	184,431	Na'e lahi ange 'a e ngaahi pepa kasitomu na'e fai 'a e ngāue ki ai 'o makatu'unga 'eni 'I he lahi ange 'a e ngaahi uta mei tu'apule'anga.
Totongi Uafu	30,000	256,854	226,749	Na'e lahi ange 'a e ngaahi uta na'e 'ave 'i he vakapuna.
Ngaahi Mo'ua Faka Tute	100,000	108,644	8,644	Fakakaukau'i 'a hono toe faka'ulungaanga'i 'a e kau Fefakatau'aki/ Kau Fakafofonga Kasitomu/ Ngaahi Kautaha Vaka ke nau anga'aki hono tauhi 'o e lao.
Totongi Kasitomu	40,000	23,123	(16,877)	Totongi 'o e tohi kole laiseni ki he ngaahi fale sivi uta mo e kau fakafofonga kasitomu 'i he feitu'u na'e si'isi'i ai hono tapuni 'e ha ni'ihi 'enau pisinisi.
Fakatau Tuki	400,000	239,885	(160,115)	Ko e tupu 'eni mei he fakatau tuki pe 'e taha (1) na'e fakahoko 'i

				<i>Ma'asi 2023 pea hoko mo e tu'u 'a hono ngāue'aki 'a e founiga ko 'eni makatu'unga 'i ha ngāue fakalelei ki he uafu. Na'e fakangatangata leva 'a e ngāue faka fakatautuki.</i>
Malu'i 'o e Kasitomu	200,000	42,500	(157,500)	<i>Na'e 'ikai fie ma'u ke fakafo'ou 'a e ngaahi laiseni kamata 'o e ta'u fakatohi mahina mo ha ngaahi malu'i.</i>
FAKAKĀTOA	\$243,001,600	\$274,036,149	\$31,034,549	

PA'ANGA HŪ MAI FAKAMĀHINA 'I HE TA'U FAKAPA'ANGA 2022/23

'Oku 'omai 'e he kalafi 'i 'olunga' ha fakamatala fakanounou 'o e pa'anga hū mai fakakātoa na'e tānaki 'i he ta'u fakapa'anga 2022/23

VA'A FAKAHOKO NGĀUE 'A E TUKUHAU

'Oku 'iloa foki 'a e Va'a' ni ko e loki misini ia 'a e ngāue Fakatukuhau, Ko e va'a' ni 'oku 'i ai 'a e sekisoni 'e nima (5) 'aia na'a nau fakahoko fatongia 'o makehe ange 'i he ta'u fakapa'anga ko 'eni.

Na'e lava 'eni 'i hono fokotu'u 'a e ngaahi me'a fo'ou mo e ngaahi fakalakalaka na'e fokotu'u 'o fakataumu'a ke 'oua 'e ngata pe 'i he ma'u 'a e ngaaahi tefito'i me'afua 'o e fakahoko fatongia ke 'omi ha ola 'oku lelei taha 'e ala lava. 'Uluaki, ko e toe nga'unu holo 'a e kau ngāue ke lava 'o matu'aki 'a e nounou faka-kaungāue. Ko e mavahe atu ha 'ofisa mei 'ofisi 'o tokoni fakafale'i 'i he ngaahi feitu'u pisinisi na'e fu'u 'aonga 'aupito. Fakataha mo ia, ko hono hiki'i hake 'a e ivi malava 'o e kau ngāue mo 'enau pōto'i ngāue'aki 'a e ngaahi ako fakalotofale na'e fu'u mahu'inga 'aupito ki he kau 'ofisa. . Tānaki atu ki ai pea mo hono faka'ai'ai 'o e kau 'ofisa 'i he 'enau kau atu ki he ngaahi poloseki makehe 'o e tānaki pa'anga hū mai na'e fu'u mahu'inga 'aupito ki he 'ofisa ke nau ongo'i 'ilo pau honau fatongia.

Ko e polokalama faka'ilo atu, ko e ako ki he tukuhau mo e ngaahi ako ngāue na'e lava kakato pea ma'olunga ia 'i he 'uluaki tāketi. Na'e laka hake he ngaahi fika tukuhau 'e 1700 na'e fai 'a e ngāue ki ai pea mo tuku atu ki ha kau totongi tukuhau. Na'e laka hake 'i he fakamatala tukuhau 'e 2000 tupu na'e fai ha ngāue ki hono fakahū ki he ngaahi faile 'oku 'ne fakamo'oni'i 'a e fu'u ola kafakafa 'i ha ki'i taimi nounou. Na'e tuku atu 'a e ngaahi faka'ataa tukuhau mo e ngāue fakalelei 'o e ngaahi 'akauni tukuhau pea na'e laka hake ia 'i he peseti 'e 100% 'i he tāketi, pea 'i loto pē he taimi pea toe tonu foki. 'Ikai ko ia pē ka ko e ngaahi fakamatala tukuhau mo e ngaahi mo'ua na'e lava 'o tānaki mai 'i ha ola 'oku mama'o atu ia 'i he tāketi 'aia na'e fatu ia ke laka hake he peseti 'e 60% na'e lava ke ma'u.

VA'A TAUHI KI HE LAO TUKUHAU MO E FAKALAKALAKA

Ko e Va'a Tauhi ki he Lao Tukuhau mo e Fakalakalaka na'e hoko ko e me'angāue mahu'inga 'i he 'ene fakamo'ui lelei'i 'etau sisitemi fakatukuhau. 'Aia na'e aka ia 'i he ngaahi fakahinohino 'o e ngaahi mo'oni'i me'a - "fakalakalaka leleiange mo e ngaahi konga 'o e lao 'o e tukuhau ke fakalahi 'a tupu 'i he pa'anga hū mai" - na'e fakasino 'emau tukupā 'i hono fakapapau'i ko e kau totongi tukuhau 'oku nau muia 'a e tu'utu'uni fakalao, pea ko e fakalakalaka ko ia 'oku ne tauhi 'a e tupu 'a e pa'anga hū mai. Na'a mau langa 'i he ngaahi tukupā na'e 'ikai toe holomui mo e poto makehe, ko e va'a' ni na'a' ne faka'ilonga'i 'a e Ta'u Faka-Pa'anga 22/23 'aki 'a e ngaahi lavame'a mahu'inga 'aupito. Ko e ngaahi lavame'a ko 'eni 'oku ne fakahaa'i 'a e ola kafakafa 'ikai ko ia pe, fakahaa'i 'a e fatongia mahu'inga ki hono fakalahi 'a e ivi malava mo e falala'anga 'o 'etau sistemi tukuhau.

Ko e felotoi mo e ngaahi hoa ngāue tefito 'i hono fevahevahe'aki 'o e ngaahi fika mo e ngaahi fakamatala ko e va'a' ni 'oku ne fai 'a e fatongia mahu'inga 'i hono tānaki mai mo vakai'i 'a e ngaahi fakamatala 'i loto mo tu'a foki hange ko e ngaahi Potungāue, ngaahi Siasi mo e ngaahi Kautaha Faka-Pa'anga. Na'e tali 'a e ngaahi 'analaiso 'o e matavaivai 'e (24) pea faka'ilonga'i ai ha ngaahi 'elia tefito ke fakamu'omu'a 'e he Potungāue, he te ne ala uesia 'a e ivi malava 'o e tānaki pa'anga hū mai. Ko e ngaahi 'elia ke mu'aki fai ki ai ha ngāue ko e totongi tukuhau 'oku nau 'i tu'a mei he sistemi (te'eki ai ke lesisita), kau totongi tukuhau 'oku 'ikai fakahū mai mo totongi 'enau tukuhau 'i he taimi totonu, mo e kau totongi tukuhau na'a nau lipooti ma'ulalo mai 'enau tukuhau.

'I hono vakai'i 'o e ngaahi matavaivai 'e ala hoko ke fakalelei'i 'a e tauhi lao mo e tu'utu'uni na'e hanga 'e he Va'a' ni 'o vakai'i 'a e 'Atita' 'a e kau totongi tukuhau 'oku tu'unga lahi ai 'a e matavaivai. Ko hono ola ko e teau fāngofulu(140) 'a e ngaahi keisi 'atita na'e kakato mo hono ola ko e \$4 miliona na'e toe tānaki ki he tānaki pa'anga hū mai. Ko e kau totongi tukuhau na'e taketi'i ke 'atita'i 'a kinautolu na'e fakamāfa'i 'i ke ngāue'aki 'a e Sisitemi Faka'iulekitulōnika ki hono Lekooti 'o e Fakatau (ESRS) ka 'oku te'eki ai ke nau fai ki ai, kau totongi tukuhau he Sekitoa Langa, mo e kau totongi tukuhau kuo faka'ilonga'i na'a nau lipooti ma'ulalo mai 'enau tukuhau. Fakalahi atu ki ai, 'a e totongi fakafoki 'e teau nima hiva (159) 'a e ngaahi keisi totongi fakafoki na'e 'osi kakato, 'a ia ko hono iku'anga koe malu'i 'a e pa'anga 'e \$1.07 miliona.

VA'A 'O E NGAahi PISINISI LALAHİ

Ko e tafa'aki e ngaahi Pisini Lalahi, na'e fokotu'u ia ko e poutuliki ki he ngaahi va'a tukuhau 'o e Potungāue, kene fakapapau'i 'oku totonu mo malu 'a e fa'unga tukuhau e Potungāue. Ko e fatongia tefito 'o e tafa'aki ko 'eni "koha fa'unga tukuhau kuo fakanaunau kakato kene fakaivia 'a e ngaahi pisinisi lalahi ke nau talangofua mo fai pau ki ngaahi tu'utu'uni 'a e lao tukuhau. Kuo tu'utu'unia ai e 'a e tafa'aki ko 'eni ke nau fakama'unga 'i he ngaahi fiema'u vivili mo e tō kehekehe 'i he ngaahi pisinisi lalahi.

Na'e nofotaha 'a e va'a koeni ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue fakaivia makehe kuo fokotu'u ke ngāue'aki ki he kau memipa (Palatiniume, Koula, Siliva, Polonise). 'I he taimi fakaakeake mei he koviti-19 na'e fengāue'aki vāofi 'a e va'a pisinisi lalahi mo e kau memipa ke tokoni'i kinautolu 'o fakafou 'i he TALATALANOA ke fakakakato 'enau ngaahi fatongia fakatukuhau 'o fakafou 'i ha founa faingofua ki hano palani'i hono totongi fakakongokonga 'o e tukuhau. Ko e taha e ngaahi fakakaukau na'e tokoni lahi ki he ngaahi fatongia 'a e potungāue ko e poloseki Foakautu'u. Na'e fokotu'u ke toe siofi 'a e tukuhau 'oku hilifaki he ngaahi sevesi 'i Tonga' ni kae 'ave ki muli pea na'e lava 'o tānaki e seniti lelei mei he ngāue ko 'eni. Na'e lava mo e ngaahi ako ke fakaivia e kau ngāue fo'ou kenau lava 'o tātapuni e ngaahi fatongia 'o e kau ngāue kuo nau hiki atu mei he potungāue. Na'e malava 'o toe lelei ange 'a e tokangaekina 'e he ngaahi pisinisi lalahi honau fatongia ki he potungāue, 'i he tuku atu e ngaahi fakamanatu ki he kau memipa kimu'a he 'aho 'e 'osi e fakamatala fakatukuhau he mahina kotoa pē. Koe taha e ngaahi makamaile 'o e ta'u ni na'e 'ilonga ai 'a e toe mahiki hake 'a e tu'unga fai ki he lao moe tauhi tu'utu'uni e ngaahi pisinisi lalahi, ko hono toe faka'ataa e toenga 'o e ngaahi fakamatala fakatukuhau ke fakahū mai he polokalama fakatukuhau fakainitaneti 'a e potungāue.

- 'Oku 'oatu hen'i 'a e ngaahi lavame'a 'o e va'a pisinisi lalahi 'i he 'osi e ta'u fakapa'anga 2022-2023.
1. Na'e tokoni 'a e Tafa'aki ki he Ngaahi Pisini Lalahi' ki hono tanaki 'a e peseti 'e 72% 'o e fakakatoa 'a e tanaki 'a e Va'a Tanaki Pa'anga Fakalotofonua 'i he 2022-2023.
 2. Ko e 'uh'i ko e fakapolofesinalo mo lelei 'a e tauhi vā 'a e Tafa'aki ki he Ngaahi Pinisi Lalahi' pea mo 'ene kau memipa, kuo lava ai 'o 'oatu e ngaahi sevesi vivili 'oku fiema'u 'e he ngaahi kautaha 'i he taimi 'oku vave ange me'i' he taimi angamaheni.
 3. Fakamu'omu'a 'a e tokanga ki hono ako'i 'a e kau memipa ki hono faka'aonga'i 'a e founa faka'iulekitulōnika.
 4. Na'e lava lelei hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'atita pea to e tanaki ai 'a e TOP\$1.2 miliona 'i he tokoni lahi 'a e ngaahi maa'u'anga fakamatala mei ' he ngaahi kupu fengāue'aki, pea toe fakaloloto e 'ilo faka'atita 'a e kau ngāue mei he ngaahi ako na'a nau kau atu kiai. 'Oku toe lelei ange hono tuku atu 'a e ngaahi tukuhau totongi fakafoki ki he tukuhau ngāue'aki 'i hono ohi mai 'a e ngaahi founa ngāue tefito 'i he natula fakatu'utamaki pe pelepelengesi 'o e ngāue.
 5. Na'e hoko 'a e fakamakukanga 'a e timi tanaki mo'ua mo e fakamatala tukuhau, ke tanaki ai 'a e peseti 'e 94 'o e ngaahi mo'ua tukuhau na'e tali ke totongi fakakongokonga.

VA'A NGĀUE FAKAKOMĒSIALE

Ko e Va'a ngāue Faka-Komesiale 'oku tu'u ia ko e makatuliki 'i he ngāue faka-Kasitomu, fakapapau'i 'o e fakahoko fatongia fakataha mo e fakaa'u atu 'a e lelei taha 'o e fakahoko ngāue. Ko e Va'a ko 'eni 'oku ne fakafehokotaki 'a e ngaahi sekisoni 'e tolu (3), 'aia 'oku nau takitaha 'osikiavelnga pē ki he 'enau takitaha fakahoko fatongia faka-Kasitomu pau, fakapapau'i ko e ngaahi ngāue fakakōmesiale fakakatoa 'oku ola lelei. Fakakātoa, ko e ngaahi sekisoni ko'eni 'oku nau fengāue'aki ke fakapapau'i ko e fakahoko fatongia fakakasitomu 'oku fakahoko ki he tumutumu 'o e lelei taha, fetaulaki mo e 'amanaki 'a e ngaahi hoangāue mo e toe lukuluku ki he fefakatau'aki fakafonua mo e malu 'a e fonua.

Kaekehe, ko 'etau tefito'i tokanga 'o e Ta'u Faka-Pa'anga 2022/23 ke tau fakapapau'i ko e ngaahi pa'anga hū mai kotoa na'e kakato mo tonu hono tānaki mei he Kau Totongi Tute. Na'a mau toe fakamāloha 'a e fetukutuku mei he Sisitemi Pule'i 'o e ngāue Faka-Kasitomu (CMS) ki he Sisitemi Faka'otomētiki ki hono tānaki 'o e Fakamatala Faka-Kasitomu (ASYCUDA). 'I lalo ko e ngaahi lavame'a pau mo e makamaile 'o e Va'a ni 'oku ne lakau'aki 'a e ngaahi lavame'a ko ia na'e ma'u 'i he Ta'u Faka-Pa'anga 2022/23.

1. Lahiange 'a e tānaki na'e ma'u 'i he me'a na'e fakafuofua ki ai
2. Fokotu'u 'o e 'iuniti fakamahu'inga
3. Tānaki mai 'a e mo'ua ko e \$4.5 miliona
4. Hikihake 'a e pōto'i ngāue 'i he fakamahu'inga 'a e kau ngāue 'a e Kasitomu
5. Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi tautea
6. Kakato hono fokotu'u 'o e Sisitemi Faka'otomētiki ki hono tanaki 'o e Fakamatala Faka-Kasitomu (ASYCUDA) 'i he 'Ofisi 'o e Kasitomu ki hono fakahoko 'a e ngāue angamaheni ki koloa hū mai mo hū atu.

VA'A NGĀUE KI HE FEFAKATAU'AKI

'I he uho 'o e fakalakalaka 'i he vā 'o e Kasitomu mo e kau Fefakatau'aki 'oku 'iai e Va'a Ngāue Fefakatau'aki. Talu mei hono fokotu'u 'i Siulai 2022 mo e fuofua ta'u ia ke fai fatongia kakato, na'e tokanga taha 'a e Va'a ni ki hono pule'i 'o e ngaahi vā ngāue mo e ngaahi potungāue, vā 'o e ngaahi kautaha fakavaha'a pule'anga, kakai mo e ngaahi hoa ngāue taautaha. Makehe ange mo e taumu'a tefito 'a e Potungāue ki he "langa ha kasitomu ki he ngaahi hoa ngāue ki he fefakatau'aki ke ne lava 'o tataki ha telifi mo e ngaahi tu'utu'uni ke fakafaingofua'i 'o e fefakatau'aki"

Na'e hoko 'eni ko e me'angāue ke ne fakafotunga 'a e fefakatau'aki mei he ngaahi Ta'u Faka-Pa'anga kuo hili. Ko e ngaahi lavame'a 'eni 'a e va'a ke fakatokanga'i lolotonga e Ta'u Faka-Pa'anga 2022/23:

1. Hoa Fefakatau'aki;
 - Toe fokotu'u 'a e Komiti Fakafonua ki hono fakafaingofua'i 'o e fefakatau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni (NTFPC), fakanofo 'a e 'Ofisa Pule Ngāue 'a e Potungāue ke kaunga Sea he fakataha.
 - Fokotu'u 'o e Komiti Fefakatau'aki 'o e ngaahi Koloa (TGC), fokotu'u mo e Potungāue ke Sea pea mo fai 'a e ngāue fakasekelitali ki he Komiti.
 - Lava lelei 'a e Misiona -Mekatoa 'a e Kautaha Fakamamani lahi 'a e Kasitomu 'i Mē 2023.
 - 'I he tokoni 'a e 'iuniti Fakahoko Ngāue 'a e Aleapau 'a e Pasifiki ki he Fakalakalaka 'a e Vā Faka'ekonomika (PPIU) na'e fakahoko ha Ngaahi ako ki he Ngaahi ngāue'anga', kau hū koloa ki tu'apule'anga', kau fakafofonga kasitomu', ngaahi Potungāue mo e kau ngāue 'a e Kasitomu'.
 - Mateuteu ki he Aleapau Fakataimi mo e ngaahi hoangāue Faka'ekonomika (iEPA) mo hono fakahū faka'ofisiale ki he Potungāue mo hono fakahū atu 'a e fokotu'utu'ki he faingamālie fakamāketi angamaheni ki he Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka-'Ekonomika (MTED)
2. Fakalakalaka 'o e Ngaahi Tu'utu'uni;
 - Ko hono faka'ataa 'e he Kapineti' 'a e ngaahi pepa tu'utu'uni na'e fokotu'u atu ke fakaloloa 'a e ngaahi faka'ataa fakakasitomu 'a e ngaahi vaka tahi, ngaahi vakapuna mo e ngaahi

kongokonga misini ‘aia na‘e hū mai ‘e ha tokotaha ‘oku ‘iai ‘e ne laiseni ki he fefononga‘aki fakavaha‘a fonua mo e fefononga‘aki fakaloto fonua ‘aia ko hono fakangatangata laiseni fakavaha‘a motu ‘aia ko e tokotaha ‘oku ‘ne fakalele ha ngāue ki he fefononga‘aki ma‘ae ngaahi motu mo e kakai ‘o e fonua.

3. Ko e Ngaahi Ngāue ki he ngaahi faka‘ataa ‘i he Fefakatau‘aki;

- Ngaahi ngāue pea mo e sekitoa ki hono tokangaekina ‘a e ngaahi faka‘ataa makehe kotoa mo e ngaahi koloa pea mo e ngaahi ‘oku hū mai ‘i he kau‘āfonua ‘o Tonga lolotonga ‘o e Ta'u fakapa'anga Siulai 2022 ki Sune 2023.
- Tokanga‘i ‘a e ngaahi faka‘ataa ki he ngaahi ngāue ‘a e tukui kolo.
- Ko e katoa ki he ngaahi pa'anga hū mai na‘e ‘ikai ke tānaki mei’ he ngaahi faka‘ataa na‘e fakahoko ‘i he ta'u fakapa'anga 22/23 na‘e \$58,834,336.78.
- Ko e “Ako ki he Taimi Tukuange” ‘o e lipooti ki he ngaahi koloa hū mai na‘e tali ia ‘e he Kapineti’ ke faka‘ataa ki he kakai.

VA‘A NGĀUE PULE‘I ‘O E KAU‘ĀFONUA

‘I he malumalu ‘o e ngaahi tefito‘i tui ‘a e Potungāue’ ‘ko ha sisitemi longomo‘ui ‘a hono malu‘i ‘o e kau‘āfonua ke ne tokoni‘i ‘a e fefakatau‘aki mo e fefolau‘aki holo ‘oku fakalao, ‘oku ‘ne fakahoko ha fatongia mahu‘inga ‘i hono malu‘i hotau ngaahi kau‘āfonua . ‘I he fa‘unga ‘o e Va‘a ngāue ko‘eni ‘oku ‘i ai ha konga makehe ‘e nima, ‘oku ‘ne fālute ai ha founiga faka‘auliliki ki hono tokanga‘i ‘o e kau‘āfonua, fakapapau‘i ‘a e malu ‘a e kau‘āfonua, tokoni‘i ‘o e fefakatau‘aki fakalao’, mo fakalahi ‘a e ngaahi founiga malu‘i hotau Pule‘anga. ‘Oku ‘oatu ‘i lalo ha ni‘ihi ‘o e ngaahi lavame‘a pau ‘a e Va‘a ngāue’ ni lolotonga ‘o e Ta'u Faka-Pa'anga 2022/23:

1. Na‘e ola lelei ‘a hono fokotu‘u ‘o e ngaahi tu‘utu‘uni ki he Kōviti-19 ‘i he uafu’ mo e mala‘evakapuna’.
2. Ko hono to e fokotu‘u ‘o e fengāue‘aki vaofi mo e ngaahi fakafogonga ‘oku nau fakamalohia ‘a e lao ‘o fakafou ‘i he Kautaha ki hono Tokangaekina ‘o e Ngaahi Pole (MCC) ‘a Tonga ki hono tokanga‘i ‘o e ngaahi fefolau‘aki vaka tahi mo e fanga ki‘i vaka iiki ‘oku fefolau‘aki he tahi ‘o Tonga.
3. Kau atu pea mo tokoni ki he komiti “Kosilio Fakafonua ki hono Pule‘i ‘o e ‘Atakai” (NEMC) ki hono malu‘i ‘o e kau‘āfonua.
4. Fakamālohia kakato ‘a hono ‘omai ‘o e ngaahi tohi uta ki mu‘a ‘i ha houa ‘e fā (4) ‘i he taimi ‘e tu‘uta mai ai.
5. Faifatongia kakato ‘a e ngaahi misini fai sivi sikena ‘i mala‘e vakapuna/Positi Ofisi Tonga mo e ngaahi feitu‘u fakamāfai‘i ki he tuku‘anga koloa (SF) ke tokoni ki hono fakahoko ‘a e ngāue sivi ‘o e ngaahi uta. Puke mo hono tauhi ‘a e ngaahi koloa ‘oku fakangatangata mo tapu.

(Kataki ‘o vakai ki he tepile ‘i lalo ‘oku ‘ne fakahaa‘i mai ‘a e fa‘ahinga ‘o e koloa na‘e puke, mo hono lahi mo e ‘elia na‘e tauhi ai.)

Tēpile 6: Lahi ‘o e Koloa na‘e Faka‘aonga‘i

<u>Ngaahi Taulanga</u>	<u>Lahi ‘o e ngaahi koloa na‘e ma‘u</u>	<u>Fakamatala ‘o e ngaahi koloa</u>
Mala‘e Vakapuna	68	Sikaleti/ kavamalohi/ Komipiuta/ Vala/ ‘One
Uafu	28	Koloa na‘e ‘ikai ke fakahā/ Koloa ‘ikai ke ngofua (Ngaahi kasa ‘oku tapu)

Ko e ngaahi tēpile 'oku ha atu 'i lalo' 'oku ' ne fakamahino mai 'a e ngaahi vakapuna mo e kau pāsese na'e tu'uta mai, mo e lahi 'o e vakatahi pea fai 'a e ngāue ki ai 'i he Ta'u Faka-Pa'anga 2021/22 mo e 2022/23. Mei he ngaahi fakamatala ko 'eni na'e fakatonga'i 'a e lahiange 'a e fika 'o e Ta'u Faka-Pa'anga 2022/23. 'E malava pe ke pehē koe ngaahi liliu ko'eni 'oku hoko mei hono hiki hake 'o e Ngaahi fakangatangata 'o e Koviti-19 pea mo hono fakaava 'o e kau'āfonua', 'a ia 'oku' ne fakafaingofua'i ke toe lahi ange 'a e fika 'a e fefolau'aki mo e fefakatau'aki'.

Tepile 7: Lahi 'o e ngaahi vakapuna mo e kau pāsese hū mai

	Ta'u Faka-Pa'anga 21/22	Ta'u Faka-Pa'anga 22/23
Lahi 'o e fepuna'aki Faka-kōmesiale	100	536
Lahi 'o e kau pāsese	3,249	66078

Tepile 8 : Lahi 'o e ngaahi vakatahi na'e tu'uta mai pea fai 'a e ngāue kiai

	Ta'u Faka- Pa'anga 21/22	Ta'u Faka- Pa'anga 22/23
Lahi 'o e vaka faka-komesiale	98	171
Lahi 'o e Vaka Lolo	29	45
Lahi 'o e Vaka Kasa	12	10
Lahi 'o e vaka folau 'eve'eva	0	11
Lahi 'o e vaka taumata'u	4	13
Lahi 'o e ngaahi 'iote	0	123

MAKAMAILE MAHU'INGA

SISITEMI FAKA'ILEKITULONIKA KI HONO LEKOOTI 'O E FAKATAU [ESRS]

Na'e fofoa'i 'a e fakakaukau'ni 'i he malumalu 'o e tataki 'a e 'Ofisa Pule Ngāue malolo kuo ne pekia ko Kelemete Vahe, 'a ia 'oku hoko 'a e Misini Tali Totongi ko ha fakamo'oni pau ki he'ene ngāue mateaki ke fakaeonopooni 'a e fa'unga Faka-Pa'anga 'a Tonga. Ko e Minisi Tali Totongi ko ha founiga fo'ou ia 'oku fakataumu'a ki hono tānaki 'a e lekooti 'a e kautaha, fakapapau'i 'oku ma'u 'a e fakamatala tonu, femahino'aki mo e lavame'a. Makehe hono fakafaingofua'i e founiga lipooti 'o e ngaahi pisinisi. Ko e Misini Tali Totongi 'oku hoko ia ko e me'angāue malohi ki he Potungāue', tokoni ki hono leva'i mo tānaki 'a e pa'anga hū mai 'i ha founiga pau ange.

'I he mahina 'e ono kuohili' na'e hokohoko atu ai 'emau tauhi 'a e fetu'utaki mo e ngaahi kupu fekau'aki mahu'inga, kau ki ai 'a e kau totongi tukuhau kotoa pē mo e kau ngāue 'oku nau tokangaekina 'a e tafa'aki faka-tekinolosia 'a e Potungāue. Na'e fakahoko 'a e ako fakakātoa mo e polokalama langa hake ke teuteu'i'aki 'etau kau 'ofisa tānaki pa'anga hū mai pea fakamahino'i 'a e kau totongi tukuhau ki he ngaahi taukei 'oku fiema'u ke 'ne lava lelei 'o ngāue'aki 'a e Misini Tali Totongi. 'Oku 'oatu 'a e faka'apa'apa mo'oni ki he Living Stone IT Tonga 'i he faitonunga honau fatongia 'i hono tokangaekina 'o e Misini Tali Totongi. Na'e fakapapau'i 'enau ngāue 'osi-kia-velenga 'i he'enau fakahoko ha ako faka'auliliki ki he kau ngāue 'i he tafa'aki faka-tekinolosia, ke to e lolotoange ai 'a e mahino 'a e polokalama. Na'e 'ikai ngata pē 'i hono fakanaunau'aki 'a e kau ngāue 'i he tafa'aki faka-tekinolosia ha ngaahi taukei ke faka'aonga'i lelei 'a e polokalama ka na'a nau to e fakaivia kinautolu kenau tufaki atu 'enau 'ilo ki he kau totongi tukuhau. 'Oku fakamamafa foki 'etau tokanga ki hono fakahoko 'o e Misini Tali Totongi ko e tukuhau (CT) kuo lesisita 'e he tokotaha totongi tukuhau tautautefito ki he falekoloa fakatau fakamovetevete mo e ngaahi falekoloa lalahi. 'Oku ha'ana 'a e fili ko 'eni mei hono fakahā 'o e ngaahi me'a 'oku tu'ulaveangofua fekau'aki mo hono tauhi 'o e lekoti pea mo e lipooti 'o e fakatau 'i he kulupu ko 'eni, makatu'unga ai 'a e holo 'i he tanaki 'o e tukuhau. Na'e palani 'a e Minisi Tali Totongi ki ha konga 'e ua. Lolotonga e konga 1, na'e fakataumu'a ki he kau totongi tukuhau 'e toko 113 'a ia na'e te'eki ai ke 'i ai

ha'anau Misini Tali Totongi. 'Oku fiefia 'a e Potungāue ke lipooti atu 'i he faka'osinga 'o e Ta'u Faka-Pa'anga 2022/23 ha toko 88 mei he ni'hi koia 'e toko 113 e kau totongi tukuhau na'e lava lelei 'o fakakau 'a e Misini

Tali Totongi ki he'enu ngaahi ngāue. 'Oku fakatatau 'eni ki ha 78% 'o e lahi 'etau kau totongi tukuhau 'oku fakataumu'a ki he konga 1 pea ko e fakakātoa 'o e \$119,000 na'e tanaki mei he tautea 'i he Misini Tali Totongi.

Makehe mei he 'uluaki fakalakalaka, 'oku

mahu'inga ke fakatokanga'i ko e kau totongi tukuhau 'e 113 na'e fakataumu'a ki ai 'i he konga 1, 'oku kei 'i ai pe ha toko 25 'oku te'eki ai

ke nau ohi 'a e Misini Tali Totongi. 'Oku ngāue 'emau timi ke fakapapau'i 'oku fakakau 'a e kau totongi tukuhau ko 'eni 'i he Ta'u Fakapa'anga ka hoko 2023/24. 'Oku tau to e teuteu foki ki he konga 2 'o e Misini Tali Totongi. 'Oku fakataumu'a 'a e konga hono hoko ki he toko 86 kau totongi tukuhau kuo 'osi 'i ai 'enau Misini Tali Totongi(POS). 'Oku fakataumu'a hen i ke fakataha'i 'enau ngaahi polokalama lolotonga mo 'etau Misini Tali Totongi, 'o fakapapau'i 'oku tauhi 'a e fakamatala pau mo tonu. 'I he faka'osinga 'o Sune 2023, na'e lekooti ai 'e he Misini Tali Totongi 'a e 51% 'o e ngaahi fakatau fakakātoa, fakatefito ia mei he kau totongi tukuhau 'e 88 na'e faka'ilonga'i 'i mu'a. 'Oku fakamamafa'i hen i 'a e ngāue mateaki 'i he lavame'a 'a e kau totongi tukuhau 'i he polokalama' mo e fakatapui ke tali 'a e ngaahi founiga tauhi lekooti mo e lipooti 'oku 'ikai puli.

'Oku to e fakaongo mai 'i hono ngāue'aki mo hono 'ilo'i 'o e Misini Tali Totongi 'i Tonga 'a e tukupa 'o e Potungāue Tānaki Pa'anga Hū Mai mo e Tute' ke fakamalohia 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai ngata pe 'i he'ene fakalakalaka 'a e ngaahi pisinisi ka 'oku 'ne to e fakamalohia foki hono fakalele, ivi faka'ai'ai fakatu'uma'u e fakaakeake faka'ekonomika 'a e Pule'anga.

SISITEMI FAKA'OTOMETIKI KI HONO TĀNAKI 'O E FAKAMATALA FAKA-KASITOMU [ASYCUDA]

Ko e Sisitemi Faka'otomētiki ki hono tānaki 'o e Fakamatala Faka-Kasitomu (ASYCUDA), ko e sisitemi fakakomipiuta ke fakafaingofua'i 'a e ngāue ki hono faka'ataa 'o e ngaahi uta'. 'Oku tokoni ia ke toe lelei ange 'a e ngāue ki he ngaahi koloa hū mai mo hū atu 'i hotau kau'ā fonua. Ko e sisitemi koeni 'oku ne fakahoko ha fatongia mahu'inga 'i hono fakalelei'i 'a e ngāue 'o e Kasitomu 'aki hono fakasi'isi'i 'o e taimi ngāue, fakapapau'i 'oku tonu hono tanaki 'o e fakamatala, mo tokoni ki hono ma'u 'o e ngaahi fakamatala 'oku 'ikai ke mo'oni.

'Oku tu'u 'a Tonga ko e taha 'o e ngaahi fonua 'o e motu Pasifikī 'e ono ke ohi 'a e Sisitemi ko 'eni'. 'Oku mahu'inga 'aupito 'eni ki hono fakaonopooni 'o 'etau ngaahi ngāue fakakasitomu pe a'e fakahoko ia 'i he fokotu'u ngāue 'a e 'Ofisa Pule Ngāue kuo 'ne mama'o atu Kelemete Vahe, fakataha mo e timi na'a nau tukupā ki he ngāue ko 'eni'. 'Oku 'oatu 'emau hounga'ia mo'oni ki he pule'anga 'Aositelelia mo Niu Sila 'i hono faka-pa'anga 'o e fokotu'u 'o e Sisitemi ki he ngaahi motu 'o e Pasifikī 'o lave ai 'a Tonga. Na'e tokoni 'ena poupou ta'e ue'ia ki hono fakanaunau 'a

Tonga 'aki 'a e fakamuimuitaha 'o e sistemi ko 'eni' ke to e lelei mo fakalakalaka ange ai 'a e ngāue faka-kasitomu' pea ke lelei fakatou'osi pe ki he kau fefakatau'aki' mo e Pule'anga'.

'I he 'aho 27 'o Fepueli 2023, na'a mau faka'ilonga'i ai ha makamaile 'i he liliu koia mei he Sisitemi (CMS) ki he Sisitemi (ASYCUDA). Na'e 'alu fakataha 'a e liliu ko 'eni mo ha fakamatala fakamuimuitaha mo toe vakai'i 'o e ngaahi founa angamaheni ki he tali totongi', koloa hū mai', koloa hū atu' mo e fakamatala ki he fale tuku'anga koloa. Ki hono fakapapau'i 'oku faka'aonga'i lelei 'a e sisitemi ko 'eni, 'oku hokohoko atu pe 'a e poupou mo fakahoko 'a e ngaahi polokalama ako ki he kau memipa kotoa pe 'oku nau ngāue'aki 'a e Sisitemi.

'I he hokohoko atu 'a hono fakalakalaka', 'oku kei hokohoko atu pe 'a e feliuliuki 'a e Sisitemi ki he ngaahi fiema'u 'a hotau 'ātakai fefakatau'aki, 'o fakakau ai ha ngaahi founa fakamuimuitaha ke toe lahi ange ai hono 'aonga' mo tokoni'i lelei hotau fonua.

UIKE TUKUHAU 2022

Na'e faka'ilonga'i 'i he 'aho 9 ki he 14 'o 'Okatopa 'a e Uike Tukuhau 2022. Na'e fakamamafa'i ai 'a e kaveinga 'o e uike, "KE PAOTOLOAKI 'A E FAKALAKALAKA FAKATEKINOLOSIA KI HA TONGA TU'UTAI". Na'e 'ata mai mei he katoanga ' ni 'a e ngāue mateaki 'a e potungāue' ke ngāue'aki 'a e tekinolosia fakaeopnopooni ke toe lelei ange 'a e fakahokofatongia ki he fonua.

Ko ha me'a mahu'inga na'e hoko he katoanga ' ni, ko hono hulu ha fanga ki'i vitioo ke mamata ki ai 'a kinautolu na'e kau mai. Na'e faka'ali'ali he vitio' ni 'a e ngaahi 'ilo fakatekinolosia fakamuimuitaha 'i he potungāue. Na'e falute 'e he 'ilo ni 'a e SISITEMI FAKA'ILEKITULONIKA KI HONO LEKOOTI 'O E FAKATAU (ESRS), SISITEMI FAKA'OTOMETIKI KI HONO TANAKI 'O E FAKAMATALA FAKA-KASITOMU (ASYCUDA), ngaahi naunau ke ne sivisivi'i 'a e kato, uta, mo e ngaahi koniteina, kae 'uma'aa 'a e Founga Faka'ilekitulonika 'o e Tukuhau (E-TAX). 'I he ngaahi me'angāue ko 'eni mo e ngaahi fakakaukau na'e vahevahe, na'e fakamamafa'i 'e he polokalama 'o e uike 'a e mahu'inga 'o e liliu faka'ilekitulonika 'i hono langa hake 'o e tupulaki faka'ekonomika mo e tu'umalie hotau fonua.

Hili hono huufi 'o e uike tukuhau, na'e fakahoko ha ngaahi ako mei he 'aho 11 'o 'Okatopa ki he 13 'i he 'Ofisi Fe'ao-mo e-ngalu ki he ngaahi sekitoa kehekehe. Na'e kau heni 'a e falekoloa lalahi, falekoloa fakatau fakamovetevete, ngaohi'anga koloa, ngaahi kautaha ki he koloa hū atu mo e koloa hū mai, ngaahi ngāue langa, takimamata, ngaahi tokoni fakapalōfesinale 'i he fakapangike, fefononga'aki, mo e fetu'utaki. Na'e 'omi 'e he ngaahi ako ni ha ngaahi fakakaukau mahu'inga mo ha fakahinohino ki he kau totongi tukuhau mei he sekitoa ko 'eni, 'o fakapapau'i 'oku nau 'ilo'i lelei honau ngaahi fatongia pea mo e ngaahi ngāue fakamuimuitaha 'a e potungāue'.

Na'e faka'osi 'aki 'a e uike tukuhau 2022 ha lotu makehe na'e fai 'i he 'aho 14 'o 'Okatopa 2022, 'i he 'Ofisi Fe'ao-mo e-ngalu. Hili 'a e lotu, na'e foaki ha ngaahi pale 'i he founga 'o e ngaahi tohi fakamo'oni ki he kau 'ofisa tukuhau mo e kasitomu, ke fakamalo'ia'i 'enau kau ki he ngaahi ako ngau'e'aki e 'initaneti' lolotonga e vaha'a taimi faingata'a.

'Oku faka'amu 'a e potungāue ke fakahaa'i 'enau hounga'ia mo'oni ki he tokotaha kotoa pe na'e kau mai. Na'e hoko 'a e fakamatala na'a nau tuku mai ke ikuna'i lelei ai 'a e uike tukuhau 2022.

'Oku 'oatu 'i lalo ha ngaahi 'ata 'o e ngaahi ako mo e ngaahi fakataha'anga mei he uike tukuhau 2022.

Ko e kau ngāue 'a e potungāue fakataha mo e tokotaha fakaafe fakalangilangi (Tokoni Palemia - Misa Samiu Vaipulu) mo hono uaifi, hili 'a e fakafeta'i ki he uike tukuhau 2022 'i he falelotu Malia 'I Makulata, Ma'ufanga, Tonga, 'i he 'aho 9 'o 'Okatopa 2022.

Ko hono huufi faka'ofisiale 'o e uike Tukuhau 2022 'i he Fe'ao-Mo e-Ngalu, 'Ofisi Kasitomu, Ma'ufanga, Tonga, 'i he 'aho 10.

Na'e fakatou malolo mei he ngāue 'a 'Ana Fifita mo Malia Koleti Veamatahau, 'i Tisema 2022, na'a 'na kau 'i he ngaahi lau himi lolotonga hono huufi faka'ofisiale 'o e uike Tukuhau 2022. Ko ha faka'apa'apa makehe eni ke faka'ilonga'i 'aki 'a hona uike tukuhau faka'osi mo e potungāue.

'Okatopa 11, 2022: ako ki he ngaahi falekoloa lalahi, falekoloa fakatau movetevete

'Okatopa 12, 2022: ako ma'a e ASYCUDA, Ngaahi kautaha hū koloa ki tu'apule'anga mo hū koloa mai, mo e ngaahi kautaha langa

'Aho 13 'o 'Okatopa 2022: semina ki he Takimamata, tokoni fakapolofesinale 'i he fakapangike, to e tu'unga, fefononga'aki mo e fetu'utaki

'Aho 14 'o 'Okatopa 2022: Ko Kelemete Vahe mo e kau Taki Ngāue 'e 5 mo ha ongo 'ofisa ngāue, hili 'a e lotu tuku makehe 'o e uike

'IUNITI KI HONO TOKANGA'I 'O E KULĪ FAKATOTOLO (K9)

Na'e faka'ilonga'i 'i he Ta'u Faka-Pa'anga 2022/23 ha Makamaile mahu'inga ki he Potungāue 'i hono fuofua fokotu'u 'a e 'luniti ki hono Tokanga'i 'o e Kulii Fakatotolo (K9) mo hono fakafe'iloaki atu 'a e Kasitomu ki he Polokama ki he Fanga Kulii Fakatotolo 'a e Pasifiki (PDDP) 'i hono fakafaingofua'i 'e he kau polisi Nu'usila. 'I Mē 'o e 2023, na'e lava kakato ai 'e he 'Ofisa Kastomu ko Misa 'Amini Fonua ha ako uike 'e hiva 'i he Polokama ki he Fanga Kulii Fakatotolo 'a e Pasifiki (PDDP) 'i Uelingatoni, Nu'usila. Na'e hanga 'e he ako lahi ko 'eni, 'o fakanaunau 'a Misa Fonua 'aki ha ngaahi poto'i ngāue makehe ki hono tokanga'i 'o e kulii, tu'unga fakataki, fakatotolo mo hono fakamalohi'i 'o e ngāue ke ma'u 'a e ngaahi koloa 'oku hū mai mo hū atu ta'e fakalao, kau ai 'a e faito'o konatapu. 'I he fengāue'aki fakataha mo e kulii mei he kau polisi Nu'usila ko "Feleti", 'oku ne 'osi mateuteu he taimi ni ke tokoni ke toe lelei ange 'a hono tokanga'i mo fakamalohia 'o e kau'āfonua 'a Tonga. Ko e fakalakalaka ko 'eni 'oku ne fakaha mai ai 'a e tokanga lahi 'a e Potungāue ki hono pukepuke 'a e ngaahi fengāue'aki fakatu'apule'anga mo hiki hake 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'oku tau malava ki hono tokanga'i 'o e kau'āfonua ke malu.

'Oku faka'amu 'a e Potungāue ke fakahaa'i 'a 'ene hounga'ia lahi 'i he faingamalie mahu'inga ko 'eni. 'Oku 'uhinga 'a hono fakafe'iloaki 'a e Kulī ki ha fakalakalaka mahu'inga 'i hono tokoni ki hotau kau'āfonua ke malu.

KAU MĒMIPA HEILALA PALATINIUME

'Oku fakahā atu 'i lalo 'a e ngaahi faka'ilonga 'o e ngaahi pisinisi 'e 22 'oku nau memipa 'i he Heilala Palatiniume. 'Oku 'oatu hen'i 'a e hounga'ia 'a e Potungāue ki he kau memipa ko 'eni 'i he'enau li'oa mo e muimui pau ki he tu'utu'uni ngāue. 'I he Ta'u Faka-Pa'anga 2022/23 na'e fe'unga fakakatoa 'a e pa'anga na'e hū mai meiate kinautolu mo e \$132 miliona.

NGAAHI POLE 'I HE TA'U FAKAPA'ANGA 2022/23

Ko e Ta'u Faka-Pa'anga 2022/2023 na'e 'ikai ke pehē na'e 'ikai ha ngaahi pole na'a ne sivi'i 'a e loto vilitaki mo e matu'uaki 'a e Potungāue.

1. Fakaakeake mei he puna 'a e mo'unga afi HTHH mo e Koviti-19

Na'e fehangahangai 'a e ngaahi pisinisi 'i Tonga mo ha ngaahi faingata'a lahi mei he ha'aha'a 'o e puna 'a e mo'unga afi HTHH pea mo e ola 'o e koviti-19. Ko hono tokoni'i kinautolu 'i he founiga fakaakeake mo fakapapau'i 'oku nau lava pe honau ngaahi fatongia fakatukuhau pea na'e hoko ia ko e pole ki he Potungāue.

2. Liliu 'o e Taki Taki Ngāue

'I he liliu meia Kelemete Vahe kia Maikolo Cokanasiga 'i he vaeua 'o e Ta'u Faka-Pa'anga. Na'e fakapapau'i 'a e hokohoko atu 'a e ngaahi poloseki ko 'eni: tauhi 'a ngaahi 'ulungaanga lelei 'a e ngaahi timi pea fakapapau'i 'a e visone 'oku kei tauhi mai 'o a'u mai ki he taimi mahu'inga ko 'eni.

3. Ngaahi pole Faka-tekinolosia

Ko 'emau feinga ke ngāue'aki 'a ngaahi me'a Ngāue Faka'ilekulonika mo e ngaahi Sisitemi na'a mau fetaulaki mo e ngaahi pole fakatekinolosia kehekehe. Mei he ngalingali lele lelei 'a e ongo sisitemi, SISITEMI FAKA'ILEKULONIKA KI HONO LEKOOTI 'O E FAKATAU (ESRS) mo e SISITEMI FAKA'OTOMETIKI KI HONO TANAKI 'O E FAKAMATALA FAKA-KASITOMU (ASYCUDA) ke fakapapau'i 'a e malu 'a e ngaahi fakamatala, ko 'emau fononga 'oku fu'u fiema'u 'a e hokohoko atu 'a e matu'uaki 'i ha feliliuaki pea mo ha fakalakalaka.

4. Ngaahi pole 'i hono Tokangaekina 'o e Kau Ngāue

Ko e me'a 'i he kau 'a e tekinolosia 'i hotau fakanofonofo 'oku fu'u fiema'u 'aupito ia ke hiki'i hake 'a e 'ilo mo e malava ke matu'uaki 'a e feliliuaki 'a e kau Ngāue. Ko hono fokotu'utu'u 'o e ngaahi fakataha ako 'i he taimi totonu, tokanga'i ha ngaahi fakafe'atungia ki he ngaahi tekinolosia fo'ou mo e feinga ke fakahoko ha ngāue ki he ngaahi matavaivai koia 'i he 'ilo faka-tekinolosia 'a e kau ngāue na'e hoko ia koha pole lahi. Tanaki atu ki ai, na'e malava pe 'e he timi Tokangaekina 'o e kau ngāue ke ne matu'uaki 'a e ma'olunga 'a e fetongitongi 'a e kau ngāue. Na'e hoko 'eni lolotonga 'oku kei tokosi'i pe 'a e kau ngāue pea na'e 'i ai e ngaahi fakafe'atungia 'i he fakahoko 'a hono fakahū mai 'o e kau ngāue pea na'e fakatupu ai ha ngaahi pole 'i he fakahoko fatongia 'a e Potungāue.

Ko e ngaahi pole ko eni, lolotonga 'ene faingata'a, na'e 'omai ai ki he Potungāue 'a e ngaahi lesioni mahu'inga. Pea 'i he ngāue fataha 'a e Ngāue mateaki 'a e timi mo e hokohoko tokoni 'a e ngaahi kupu fekau'aki, na'a mau tukupā pe ke tauhi ke ikuna'i ha ngaahi faingata'a he kaha'u pea mo kei lava pe ke mau faifatongia ma'ae kakai 'o Tonga.

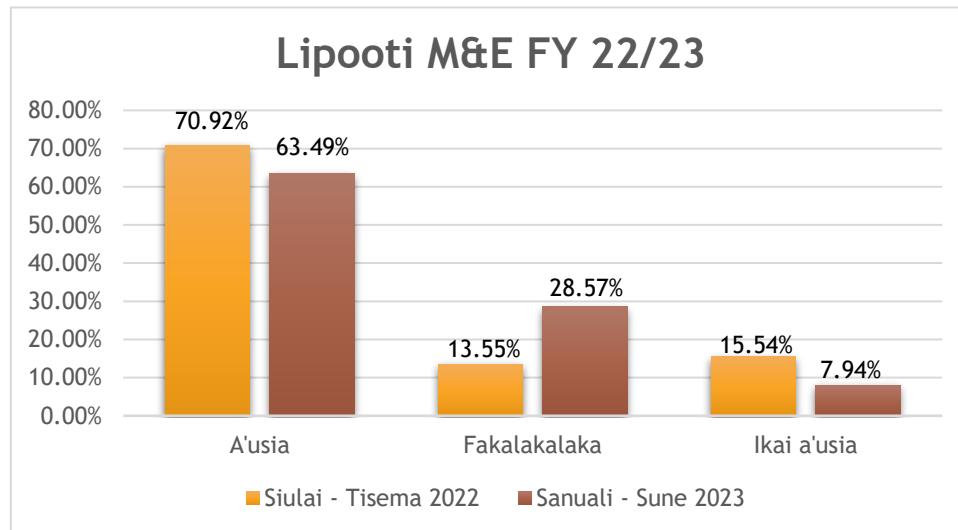
FAKAMA‘OPO‘OPO

‘I hono fakama‘opo‘opo e Ta‘u Faka-Pa‘anga 2022-23, kuo fakahaa‘i ‘e he ngāue ‘o e Potungāue Tanaki Pa‘anga Hū Mai mo e Tute, ‘a e loto vilitaki, matu‘uaki ‘o e feliliuaki, mo e tukupā ta‘e toe veiveiua ‘i he lotolotonga ‘o e ngaahi liliu mo e ngaahi pole mahu‘inga. Ko e hoko atu ‘a e ngāue malohi mo e tukupā ‘a e kau Ngāue, na‘e faka‘ilonga‘i ai ‘e he Potungāue ‘a ‘ene totoivi ki he ‘ene Visone mo ‘ene Misiona.

‘Oku fakaha atu ‘i he Fakamatala Fakata‘u ko ‘eni, ha kongalahi ‘o e ngaahi lavame‘a ‘o e ngaahi va‘a ngāue kehekehe, mei he Va‘a Tokangaekina ‘o e Kau Totongi Tukuhau mo e Va‘a ki he Pisini Lalahi, ki he Va‘a Pule‘i Kau‘āfonua mo e Va‘a Fefakatau‘aki. Na‘e fakahoko ‘e he Va‘a takitaha ha fatongia mahu‘inga ‘i hono fakatupulaki ‘o e talangofua loto tau‘ataina, ngaahi tokoni ‘oku tu‘u laveangofua, mo ha ngaahi solova‘anga ‘oku fakaeonopooni, hangee ko e SISITEMI FAKA‘ILEKITULONIKA KI HONO LEKOOTI ‘O E FAKATAU (ESRS) mo e SISITEMI FAKA‘OTOMETIKI KI HONO TANAKI ‘O E FAKAMATALA FAKA-KASITOMU (ASYCUDA). ‘Ikai ko ia pē, na‘e maa‘usia lelei ‘e he Potungāue ha fakalakalaka ‘i he tu‘unga Fakataki Ngāue, polokalama ako, fengāue‘aki mo e kakai totongi tukuhau, mo e malu‘i ‘o e kau‘āfonua.

‘Oku hanga ‘e hono fakafe‘iloaki mai ‘o e ngaahi tekinolosia fakaeonopooni, ‘o hangee ko hono fokotu‘u e ngaahi misini faka‘ata ke ne hulu mo sivisivi‘i ‘a e ngaahi uta hū mai, ‘o fakakakato ‘etau ngaahi founa ngāue tukufakaholo, ‘o fakapapau‘i ‘oku potupotutatau mo fakaonopooni ‘a e founa ki hono tanaki ‘o e pa‘anga hū mai mo e ngaahi fatongia faka-kasitomu. ‘Ikai ngata ai, ‘oku hanga ‘e hono vakai‘i faka‘auliliki ‘o ‘etau palani mo e patiseti ‘i he konga hono ua ‘o e ta‘u fakapa‘anga ‘o fokotu‘u ‘a e tu‘unga ki he tupulaki ‘i he kaha‘u pea fakapapau‘i ‘oku kei ‘aonga mo kaukaua ‘etau ngaahi founa ngāue.

Ke ‘omi ha vakai fakalukufua ki he‘etau fakalakalaka, ‘oku ‘omi ‘e he pa-kalafi ‘i lalo ha fakamatala nounou ‘o ‘etau ngaahi lavame‘a fakatatau mo e ngaahi taketi kuo palani, ‘a ia na‘e ma‘u mei he‘etau ngaahi lipooti fakavaeuata‘u ‘i ha vaha‘ataimi ‘e ua: Siulai - Tisema 2022 mo Sanuali - Sune 2023.

- A'usia:** ‘I he konga kimui ‘o e 2022, ne a‘u ai ‘a e tu‘unga lavame‘a ki he 70.92%, pea na‘e ki‘i holo hifo ki he 63.49% ‘i he konga ‘uluaki ‘o e 2023. Ko e holo ko ‘eni ‘oku fekau‘aki ia mo e ngaahi faingata‘a fekau‘aki mo e ngaahi me‘a mei tu‘a, hange ko e ngaahi liliu hokohoko ‘oku fekau‘aki mo e COVID-19 mo e ngaahi fakangatangata.
- Kei fai ‘a e ngāue ki ai:** ‘oku faktokanga‘i ha liliu ‘i he kulupu ni, ‘a ia ‘oku laka hake ‘i he liunga 2 mei he 13.55% ‘i he konga kimui ‘o e 2022 ki he 28.57% ‘i he konga ‘uluaki ‘o e 2023. ‘Oku fokotu‘u mai ‘e he fika ni ha tupulaki lahi ‘i he ngaahi ngāue ‘oku lolotonga fakahoko ‘a e ngāue ki ai, ‘o fakahaa‘i ai ‘etau tukupā ke ngāue‘i ‘a e ngaahi taumu‘a ‘oku te‘eki a‘usia.
- ‘Ikai ke a‘usia:** ‘Oku fakafiefia ‘a e holo ‘a e pēseti ‘o e “ikai ke a‘usia” mei he 15.54% ‘i Siulai-Tisema 2022 ki he 7.94% ‘i Sanuali-Sune 2023. Na‘e tokoni ha ngaahi me‘a lahi ki he liliu lelei ko ‘eni, kau ai ‘a e hokoatu ‘o e ngaahi Ngāue na‘e ta‘ofi fakataimi kimu‘a koe‘ahi ko e ngaahi fakangatangata ‘o e KOVITI-19.

'I hono fakama'opo'opo, lolotonga na'e folaua mai 'e he Potungāue 'i ha Ngaahi pole kehekehe, ka ko 'emau tu'ukaivi ki he misiona 'a hono fakamo'oni. 'Oku kei hokohoko atu pe 'a 'emau matu'uaki 'a e ngaahi liliu, toe fakamu'omu'a ange 'a e ngaahi fatongia, mo feinga ke fakahoko homau lelei taha 'i he fuafatongia ma'ae kakai 'o Tonga. Ko e Ngāue mateaki mo e ngāue kafataha 'oku fakahaa'i 'e he ngaahi sekisoni takitaha 'a e ngaahi va'a e potungāue 'o fakaha mai 'a e tukupā 'a e potungāue ke a'usia 'a e lelei taha, pea 'oku tau fakatu'amelie 'i he'etau fononga ki he ta'u fakapa'anga hono hoko. 'Oku mau hounga'ia ma'u pe ki he'emau kau ngāue, kupu fekau'aki, mo e kakai 'o e fonua, 'i he 'emau fengāue'aki mo kei tuku mai 'enau falala ki he potungāue. 'Oku mau kei fakatu'amelie pe mo ngāue mateaki ke hokohoko atu hono paotoloaki 'emau ngaahi polokalama mo e ngaahi founa fakahoko fatongia, 'o fakataumu'a ki ha kaha'u 'oku tu'utai ma'a Tonga.

MANATU MELIE

Ko e konga ko 'eni 'oku tuku ia 'e he Potungāue ke fakamanatua 'a kinautolu na'a nau tōtau lolotonga e Ta'u Faka-Pa'anga 2022/23. Ko 'enau tukupā ta'eue'ia, li'oa, mo e tokoni ki he Potungāue pea mo e Pule'anga 'o Tonga 'e manatua ma'u pe. 'Oku mau faka'apa'apa'i mo manatu melie ki he'enau to'o fatongia he 'oku 'ilonga 'a 'enau mama'o atu. Ko 'enau ngaahi 'ulungaanga mo e to'o fatongia poto na'a nau fakahoko 'e hokohoko atu 'enau fakamanava'i kimautolu ke muia 'emau misiona ke mau sevaniti ki he kakai 'o e Fonua 'i he li'oa mo e faitotonu.

Mr. Kelemete Vahe
'Ofisa Pule Ngāue Malolo
'Aho Fa'ele'i: 9 'Okatopa, 1958
Pekia: 27 Sepueli, 2023

**Loloa 'o e Ngāue tokoni ma'ae
Pule'anga 'o Tonga**

**'Aho ngāue na'e kamata ai:
13 'Epeleli, 1979**

**'Aho faka'osi na'e ngāue ai:
6 Sanuali, 2023**

Ta'u 'e 44 'ene ngāue.

Ms. Vila Mafi
Tokoni Ma'olunga ki he Tokoni
'Ofis Pule Ngāue
'Aho Fa'ele'i: 29 Tisema, 1982
Pekia: 18 Tisema, 2022

**Loloa 'o e Ngāue tokoni ma'ae
Pule'anga 'o Tonga**

**'Aho ngāue na'e kamata ai:
15 'Okatopa, 2003**

**'Aho faka'osi na'e ngāue ai:
17 Tisema, 2022**

Ta'u 'e 19 'ene ngāue.

Mrs. Lapulou 'Eukaliti
'Ofisa Tukuhau
'Aho Fa'ele'i: 26 Mē, 1970
Pekia: 21 Sanuali,

**Loloa 'o e Ngāue tokoni ma'ae
Pule'anga 'o Tonga**

**'Aho ngāue na'e kamata ai:
21 'Okatopa, 1999**

**'Aho faka'osi na'e ngāue ai:
26 Sanuali, 2023**

Ta'u 'e 24 'ene ngāue